

اصول اقتصادی دوره اخیر رسالت (پس از فتح مکه) با نگاهی به آیات سوره مائده و توبه

مجید رضایی دوانی^۱
استادیار دانشگاه مفید

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۲/۱۵
تاریخ تأیید: ۹۴/۰۵/۳۰

چکیده

سوره‌های توبه و مائده حاوی مهمترین دستورات ثابت اسلام از جمله امور اقتصادی در دوره گسترش اسلام است. تأمل در محتوای آن برای شرایط فعلی جامعه ایران که در پی بهره‌گیری از تجربه صدر اسلام است مفید است. سؤال اصلی مقاله آن است که اصول اقتصادی که قرآن در دوره اخیر رسالت (پس از فتح مکه) بیان کرده کدامند و چه حقیقتی را آشکار می‌کند؟ آیا می‌توان با استفاده از آن تشخیص داد که مهمترین مباحث اقتصادی در جریان گسترش جامعه چیست و بر روی کدام مطلب باید در شرایط مذکور تکیه کرد؟

فرضیه مقاله که با تأمل در قرآن اثبات شده آن است که قرآن در سالهای پایانی رسالت و به عنوان مهمترین دستورات اقتصادی بر معیارهای همکاری اجتماعی و لزوم انجام تعهدات و اصلاح نظام درآمد دولت، دوری جریان وجوه نقدینگی از هر گونه فساد مالی، هدایت دارایی‌های مالی به سمت تولید و بهبود نظام توزیع داوطلبانه در کنار نظام توزیع مجدد درآمد الزامی و معیار تولید و مصرف تأکید دارد. واژگان کلیدی: آیات اقتصادی، اقتصاد اسلامی، ربا، کنز، انفاق، مالیات، دوره اخیر رسالت پیامبر اسلام

مقدمه

از روش‌هایی که برای مؤمنان همیشه ارزش بالایی داشته، بهره‌مندی از تجربه صدر اسلام برای استفاده در زندگی امروزی است. ۲۳ سال تجربه دوره رسالت اصیل‌ترین دوره اسلامی است که نزول قرآن و مدیریت پیامبر و فداکاری مؤمنان تحولات متعددی را در مکه و مدینه و سپس در منطقه شبه جزیره رقم زد. سیزده سال دوره مبارزه و مقاومت در مقابل مشرکان در مکه و یک دهه شکل‌گیری دولت اسلامی و تغییرات مختلف آن و نوع برخورد پیامبر منبعی ارزشمند برای کسانی است که به پیامبر و قرآن ایمان دارند و یا علاقه‌مند به تحولات اجتماعی گسترده هستند. تاریخ اسلام درس‌های فراوانی از این نوع دارد. از آنجا که شیوه قرآن و پیامبر در ایجاد تغییر و تبدیل یک جامعه جاهلی به جامعه اسلامی ویژگی‌های متعددی دارد می‌توان با تأمل در

1. Email: rezai@mofidu. ac. ir

آن درس‌هایی برای زندگی در این عصر از آن گرفت. البته به تفاوت‌های جوامع امروزی با جامعه صدر اسلام با توجه به فاصله زمانی طولانی باید توجه داشت. از آنجا که دستورات اسلام بر اساس فطرت انسان‌ها صادر شده (روم/۳۰) قابل استفاده برای همه اعصار با توجه به تفاوت‌های جزئی است. از این رو لازم است به سیر نزول آیات و موضع‌گیری‌های جامعه جاهلی در قبال آن توجه کرد. در صورت تنظیم تاریخی آیات با توجه به سیر نزول قرآن می‌توان با شناخت فضای زمانی و مکانی نزول آیات پیام‌های بهتری از آیات فرا گرفت. از آنجا که دوره ۲۳ ساله رسالت قابل تقسیم به دوره‌های کوچکتر است، (دوره مبارزه و شکل‌گیری جامعه اسلامی، (سیزده ساله مکه) دوره شکل‌گیری حکومت، دوره جهاد و دفاع، دوره تثبیت و دوره گسترش) برای زندگی امروز می‌توان درس‌های مناسبی از هر دوره بدست آورد. دوره رسالت به دو دوره کلی مکه و مدینه قابل تقسیم است. دوره مکه که دوره شکل‌گیری جامعه اسلامی است شامل سه سال اول دعوت اولیه، چهار سال دوره مبارزه علنی، سه سال محاصره در شعب و سه سال نامنی که جمعاً ۱۳ سال طول کشید، می‌باشد.

دوره مدینه که دوره شکل‌گیری حاکمیت اسلامی است شامل دو سال اول تشکیل دولت اسلامی، دوره جهاد و دفاع شامل انواع جنگ‌های بدر و احد و احزاب تا سال ششم ادامه داشت. تا سال هشتم که فتح مکه رخ داد دوره تثبیت است. و آخرین دوره ۲ ساله پس از فتح مکه است. (برای بررسی تفصیلی دوره‌ها؛ رک: به کتب مختلف تاریخ اسلام مانند: سیره ابن هاشم و ابن کثیر و تاریخ یعقوبی)

مقاله حاضر در پی بررسی مهم‌ترین دستورات اقتصادی در دوره اخیر رسالت (پس از فتح مکه) است. مفروض مقاله آن است که معمولاً در دوره‌های اخیر هر انقلاب اجتماعی که پیروزی اولیه را بدست آورده مسائل اساسی بازگو می‌شود و برای دوره‌های بعد زمینه‌سازی می‌شود. در انقلاب اسلامی ایران نیز مهم‌ترین مطالب بازگو شده از سوی معمار انقلاب در سال‌های پایانی بود. با فتح مکه و شکستن جبهه شرک و منضم شدن مکه به سرزمین اسلامی از سویی دوره گسترش اسلام در خارج از حجاز آغاز شد و از سوی دیگر در دوره پایانی رسالت مهم‌ترین مسائل بازگو شده و برای جلوگیری از انحراف آینده دستورات اساسی داده شد. برای استخراج پیام‌ها باید به آیات سوره مائده و توبه که پس از فتح مکه نازل و آخرین سوره‌های دوره رسالت بوده مراجعه کرد. ضمناً به برخی از آیات که در دیگر سوره‌ها هست ولی در این دوره نازل شده نیز باید رجوع کرد.

بنابراین سؤال اصلی مقاله حاضر آن است که اصول اقتصادی که قرآن پس از فتح مکه بیان کرده کدامند و چه حقیقتی را آشکار می‌کند؟ آیا می‌توان با استفاده از آن تشخیص داد که مهمترین مباحث اقتصادی در جریان گسترش جامعه چیست و بر روی کدام مطلب باید در شرایط مذکور تکیه کرد؟.

فرضیه مقاله را در یک جمله می‌توان گفت که قرآن در سالهای پایانی رسالت و به عنوان مهمترین دستورات اقتصادی بر معیارهای همکاری اجتماعی و لزوم انجام تعهدات و اصلاح نظام درآمد دولت، دوری جریان وجوه و نقدینگی از هر گونه فساد مالی، هدایت دارایی‌های مالی به سمت تولید و بهبود نظام توزیع داوطلبانه در کنار نظام توزیع مجدد درآمد الزامی و معیارهای تولید و مصرف تاکید دارد.

روش تحقیق تحلیلی - توصیفی از نوع تحلیل محتواست و با توجه به تاریخ نزول و قرائن داخلی و خارجی آیه مناسبترین برداشت از آیات قرآنی را مطرح می‌کنیم. در مقاله مباحث ذیل را پس از مقدمه می‌آوریم: دوره‌های مختلف رسالت، مبانی و مفروضات، آموزه‌های اقتصادی (وفای به تعهدات اجتماعی، ربا و انفاق، کنز و انفاق و زکات واجب، تولید و مصرف) و نتیجه‌گیری. از آنجا که به موضوعات اقتصادی از نگاه قرآنی و به شیوه تاریخ نزول کمتر پرداخته شده و مطالب به صورت پراکنده در میان کتب تفسیری آمده است نمی‌توان نام کتب و مقالات و رساله‌ها را به عنوان ادبیات موضوع آورد.

الف - دوره‌های رسالت

۱- دوره مکه

مکه ندای بعثت پیامبر را برای اولین بار شنید و در قبال آن موضع گرفت. گروهی اندک آن را به جان و دل پذیرا شدند و جمع زیادی از در مقابل وارد شدند. سیزده سال مکه برای رسالت تجربه گران سنگی به جا گذاشت. تربیت یاران و شکل‌گیری جامعه کوچک مسلمانان در دل جامعه بزرگ شرک پیروزی‌های بزرگ را نوید می‌داد.

دوره مذکور با فراز و نشیب‌هایی مواجه بود. دوره دعوت اولیه به صورت آرام و مخفیانه، دوره دعوت علنی و مبارزه علنی با مظاهر شرک و مقابله مشرکان با آن، محاصره پیامبر و خاندان او در شعب ابی‌طالب، دوره تنهایی پیامبر و از دست دادن حامیان بزرگ و فشار فراوان تا حذف فیزیکی و ترور پیامبر. چهار دوره مذکور که تقریباً هر دوره سه سال طول کشید با عدم

پذیرش مکه و هجرت اجباری پیامبر و یارانش مواجه شد. نزول ۸۶ سوره در مکه گنجینه بزرگ معنوی و فرهنگی برای مسلمانان به ارمغان آورد. حدود دو سوم آیات قرآن در مکه نازل شد و مباحث متنوع اقتصادی، اخلاقی، اجتماعی، تاریخی را بیان کرد (رضایی دوانی، ۱۳۹۵: ۵۵۹-۵۶۴). سوره‌های کوچک و بزرگ در کنار هم هر یک به گونه‌ای موضع‌گیری دین جدید را در قبال جامعه جاهلی بازگو می‌کرد. تلاش پیامبر برای شکل دادن جامعه جدید در مکه با مقابله خشونت‌آمیز مواجه شد و از تمامی راه‌های مختلف برای حذف پیامبر و یاران استفاده کردند. گرچه به تدریج تعداد مسلمانان رو به فزونی گذاشت و رشد خود را آرام آرام پیش گرفت و حتی در جریان هجرت مسلمانان به حبشه ندای مسلمانان به آفریقا رسید و آنان توانستند وجود خود را در خارج از مکه رسمیت دهند ولی نقطه عطف زمانی رخ دهد که بذر اسلام در مدینه نهاده شده و در دوره اخیر مکه در اوج خطر و مشکلات گروهی از مردم یثرب در فرصت تبلیغ در ایام حج و عمره اسلام را پذیرا شدند و با تبلیغ آن در یثرب تعداد آنان به حدی افزون شد که امکان دعوت پیامبر به شهر خود را یافتند و با پذیرش دعوت و دستور هجرت، اسلام وارد دوره جدید شکل‌گیری جامعه گشت.

۲- دوره مدینه

با هجرت مسلمانان مکه به مدینه و اقامت پیامبر در آن شهر و پذیرش عمومی نسبت به حضور اسلام، ارزش‌های جدید به سمت حاکمیت اجتماعی خود پیش رفت. در مدینه یهودیان و مشرکان بودند و اکنون تعداد مسلمانان مدینه که با حضور مهاجران مکه افزون شده بود گروه سوم و اثرگذار جدید را شکل دادند. همکاری اولیه مسلمانان با یهودیان تحت مدیریت پیامبر باعث شد جایگاه اسلام در منطقه روز بروز تقویت شود. مشرکان مکه و پس از آن یهودیان مدینه خیلی زود از پیشرفت مسلمانان ابراز نگرانی کردند و به صور مختلف اقتصادی، فرهنگی و نظامی سعی به مقابله برخاستند. هنوز چند ماهی نگذشته بود که تقابل جدی آغاز شد. با ظهور جامعه اسلامی و برخورداری از حاکم، قانون، روابط و اخلاق اجتماعی دوره دفاع و مقابله با انواع تهاجمات دشمنان شروع شد. مقابله با تهاجم فرهنگی به صورت فرهنگی و مقابله با تهاجم نظامی به صورت دفاع و جهاد در راه خدا و پذیرش انواع مصائب انجام می‌گرفت. در قبال تهاجم اقتصادی نیز برنامه اقتصادی مناسب می‌توانست تلاش دشمن را ناکام سازد. دوره جهاد و دفاع از جامعه و دین جدید تا سال ششم ادامه داشت. سال ششم تا هشتم دوره تثبیت و ریشه‌دار کردن ارزش‌های جدید و تبلیغ آن به اقاصا نقاط با ارسال سفرا به دولت‌های قدرتمند دنیا بود. با

فتح مکه و تسلیم پایگاه اصلی مشرکان زمینه اصلی گسترش مرزهای جغرافیایی فراهم شد. از آن پس نگرانی اصلی مواجه با خطرات پیش رو پس از ثبات نسبی بود. گرچه خطرات نظامی از سوی قدرت‌های بزرگ جهانی برای مسلمانان وجود داشت ولی خطر غفلت از نفوذ ارزش‌های غیراخلاقی و مشغول شدن به قدرت و ثروت و دوری از مسئولیت‌های اجتماعی مشکل اصلی تمام انقلابات اجتماعی از جمله اسلام بود. در تعبیر دینی تفاوت اساسی میان جهاد اصغر و جهاد اکبر هست. آنچه پیامبر یاران خود را از آن بر حذر می‌داد و نسبت به آن برای مسلمانان خائف بود فساد اقتصادی آنان بود^۱. معمولاً خطرات اصلی برای تحولات اجتماعی پس از به ثمر رسیدن آن رخ می‌دهد. نفوذ قدرت طلبی، مال اندوزی و خودخواهی، انقلابیون را در مقابل هم قرار می‌دهد و وحدت و انسجام میان آنان را به دشمنی و تفرقه مبدل می‌سازد.

قرآن به عنوان کتابی که برای هدایت انسان‌ها نازل شده به مشکلات پیش روی جامعه توجه جدی دارد. اندک تأملی در سوره مختلف این حقیقت را نشان می‌دهد. سوره عنکبوت که به شکل‌گیری جریان نفاق می‌پردازد و مسلمانان را از آزمایش‌ها و فتنه‌های مختلف پرهیز می‌دهد از آن نمونه است.

در دوره اخیر مدینه که آخرین مرحله رسالت است عمدتاً سوره مائده و توبه نازل شده است. البته تعدادی از آیات دیگر سوره مثل آیات ربا در سوره بقره نیز در این دوره نازل شده است (بهجت پور، ۱۳۹۴: ۴۸۹ و ۴۹۰؛ همان، ۱۳۹۲: ۳۰۱-۳۴۸؛ موسوی دارابی، ۱۳۸۲: ۷۱۹-۷۷۲). مطالب متعددی در سوره‌های مذکور وجود دارد که پرداختن به همه از عهده مقاله خارج است به همین جهت فقط بر آموزه‌های اقتصادی تکیه می‌شود.

ب- مبانی و مفروضات

مبانی و مفروضات را از محتوای دو سوره مائده و توبه استخراج و به صورت مختصر بیان می‌شود.

۱. از پیامبر ﷺ نقل شده است: «انّ اخوف ما اتخوف علی امتی من بعدی هذه المكاسب الحرام و الشهوة الخفية و الربا» (النوری الطبرسی، ۱۴۰۷ق: ۳۲۹/۱۳) و در نهج البلاغه خطبه ۱۵۶ امیرمؤمنان از پیامبر ﷺ هشدار نسبت به فتنه اقتصادی برای پس از خود را نقل کرده است. همچنین از پیامبر نقل شده که فرمود: «انما اتخوف علی امتی من بعدی ثلاث خصال: ان یتأولوا القرآن علی غیر تأویله او یتبعوا زلة العالم او یظهر فیهم المال حتی یطغوا و یبطروا» (حکیمی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶۸/۳). اسناد احادیث مذکور گرچه تمام نیست ولی قرائن متعددی بر صحت آن دلالت دارد (حکیمی و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۶/۴ و ۹۸).

۱- بر طبق تاریخ نزول قرآن و مراحل آن آیات قرآن در طول حدود ۲۳ سال با توجه به شرایط زمانی و مکانی در پاسخ به نیازهای جامعه آن روز و آیندگان به صورت کاملاً ویژه نازل شد و برای معرفت نسبت به چگونگی نزول آیات باید به کتاب‌های تفسیر و تاریخ و احادیث مراجعه کرد. این امور در کتب تفسیری و علوم قرآن ذکر شده است (موسوی دارابی، ۱۳۸۲: ۱ و ۲). برخی از اندیشمندان تلاش علمی ارزنده‌ای برای کشف ترتیب نزول سوره‌های قرآن از راه بررسی محتوا و آهنگ آیات و شیوه گفتاری آن انجام دادند. در مورد بهترین روش نیز بررسی‌هایی صورت گرفته که مجال آن در این مقاله نیست. (معرفت، ۱۳۸۶: ۱؛ بازرگان (مجموعه آثار)، ۱۳۸۶: ۱۲) براساس روایاتی که ترتیب نزول آیات و سوره‌ها را بیان می‌کند و همچنین محتوای سوره‌ها سوره توبه و مائده دو سوره‌ای هستند که پس از فتح مکه در سال نهم و دهم نازل شد (موسوی دارابی، ۱۳۸۲: ۲ / ۷۱۹-۷۷۲)، همچنین طبق روایات متعدد آیات ربا در سوره بقره نیز از جمله آیاتی است که پس از فتح مکه در پاسخ به رفتار رباخواران مکه و طائف نازل شد؛ گرچه سوره بقره اولین سوره نازل شده در مدینه است ولی پس از نزول آیات ربا به دستور پیامبر آیات مذکور در اواخر سوره بقره جای‌گذاری شد (بقره / ۲۷۵-۲۸۰). علاوه بر این گفته شده که آیه ۲۸۱ بقره آخرین آیه‌ای است که بر پیامبر نازل شده است (رشید رضا، بی‌تا: ۳ / ۱۰۳؛ قرطبی، ۱۹۶۵م: ۳ / ۳۶۳؛ طبری، ۱۴۰۶ق: ۳ / ۷۱؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۱ / ۶۴۳-۶۴۷؛ طوسی، بی‌تا: ۲ / ۳۶۵).

۲- محتوای سوره مائده به صورت عمده به کیفیت ارتباط مسلمانان با اهل کتاب و تحلیل عقاید آنان می‌پردازد. در ضمن مباحث فوق خداوند به برخی احکام مثل وضو و حد سرقت و توجه به میثاق و عهدنامه‌ها و همکاری براساس نیکی و تعاون و عدم همکاری مبتنی بر دشمنی و گناه نیز می‌پردازد. آیات مربوط به ولایت و اکمال دین که مربوط به حجة الوداع و نصب امیرمؤمنان است نیز در این سوره آمده و این مؤید آن است که سوره مائده آخرین سوره نازل شده است.

۳- سوره توبه به وقایع مهمی مثل اعلان براءت در حج در پایان سال نهم توسط امیرمؤمنان علیه السلام؛ قضایای جنگ تبوک و شکل‌گیری وسیع تر جریان نفاق در مدینه می‌پردازد. در ضمن به بحث شیوه اخذ زکات و مصارف آن و حرمت کنز و عاقبت کسانی که آنرا انجام می‌دهند نیز می‌پردازد.

۴- در جامعه صدر اسلام مؤمنان با منافقان، اهل کتاب و مشرکان مواجه بودند. پس از فتح مکه لازم بود رابطه مؤمنان با هر یک از آنان روشن شود. در دو سوره توبه و مائده آخرین گفتارهای الهی درباره غیرمؤمنان و شیوه برخورد با آنان بیان شده است. از دیگر سو مؤمنان باید

در درون خود وضعیت پایداری داشته باشند تا بتوانند در قبال دشمنان مقاومت کنند. بهره‌مندی از باورهای صحیح و هماهنگی در انجام امور عامل موفقیت یک جامعه است. در سوره مائده به دفعات از مؤمنان خواسته شده اطاعت از خداوند و پیامبر را سرلوحه کار خود قرار دهند (مائده/ ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۹۲ و...). در این سوره خداوند به مؤمنان مژده می‌دهد که در آینده جامعه متحد و همراه که در راه حق و در مقابل دشمنان عزت‌مندانه تلاش نموده و از سختی‌ها دلسرد نمی‌شوند و ملامت دیگران را تحمل نموده و در راه مستقیم حرکت می‌کنند ظهور کرده و دین را احیاء می‌کنند. ویژگی این گروه حضور عزت‌مندانه در صحنه رقابت با دیگران است (مائده/۵۴). غلبه جامعه و پیروزی اهل ایمان در پیوند با حق و رسالت و ولایت است ﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ﴾ (مائده/۵۶). اهل تولی کسانی‌اند که در زمینه‌های مختلف با دین همراهی کنند. دستورات اقتصادی قرآن در صورت تبعیت از آن باعث قدرت جامعه در مقابل مشکلات و غلبه بر دشمنان می‌شود. نتیجه عمل به دستورات کتاب الهی رشد و توسعه و رفاه جامعه است ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ﴾ (مائده/۶۶). اقامه ارزش‌های دینی که در کتب آسمانی آمده باعث می‌شود برکات آسمانی و زمینی آنان را در بر گیرد. برکت شامل امور متعددی از جمله بهره‌مندی از رفاه اقتصادی است.

۵- جامعه دینی هرگاه در مسیر حق قرار گرفت نباید از قلت عدد و کمی امکانات بهراسد. اگر حق را تشخیص داد باید در آن مسیر حرکت کند و نگران همراهی نکردن دیگر افراد و جوامع نباشد. (توبه / ۴۰-۴۷). در سوره مائده آیه ۱۰۵ می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ﴾ «ترجمه: مؤمنان، به خودتان پردازید، هرگاه هدایت یافتید گمراه به شما زبانی نمی‌رساند». جامعه دینی باید با تأمل در درون خود نقاط ضعف خود را بیابد و در مسیر صحیح گام بردارد، هر چند گمراهان با آنان همراهی نکنند. آیه فوق در بیان مفسران در مورد معرفت نفس و لزوم تأمل درونی برای کشف راههای حقیقت و وصول مقام قرب الهی نازل شده ولی می‌توان آن را به جامعه در حال تحول که باید مسیر حق را با سختی بیابد نیز تطبیق داد.

۶- مؤمنان باید راه مستقل خود را از دیگر مکاتب به دقت جدا سازند. از مشرکان برائت بجوبند (سوره/۱) و ایمان و عمل صالح و جهاد در راه خدا را با آنچه غیر مؤمنان در لباس ایمان انجام می‌دهند یکی نهندارند (همان/۱۲). به پیمان‌ها حتی پیمان با دشمن وفادار بوده و با پیمان شکنان مقابله کنند (همان/۱۳).

۷- طی مسیر حق گاه باعث تحت الشعاع قرار گرفتن منافع اقتصادی می‌شود خداوند پیروی از حق و جهاد در راه آن را با تحریم اقتصادی مقایسه کرده و از مومنان می‌خواهد به یاری خداوند امیدوار باشند (همان/۲۴). جامعه دینی در این شرایط باید انتخاب خود را انجام دهد. و باید بداند که بارها پیروزی با عنایت الهی و استقامت آنان بدست آمده و اگر استقامت نوزند و از یاری دین دست بردارند از جرگه مؤمنان خارج شده و مسؤلیت یاری دین به نسل‌های بعد منتقل می‌شود و هیچ ضربه‌ای به دین نخواهد خورد. (همان/ ۳۹ و ۴۰)

۸- تلاش مالی و بدنی و فکری برای خداوند رمز موفقیت در مشکلات پیش‌رو است. حضور جریان نفاق که حاضر نیست برای پیشبرد جامعه هزینه لازم را تحمل کند پیشرفت است. افراد مذکور دارای قدرت و اموال بوده و در پی کسب درآمدهای عمومی بوده و به هر نوع سیستم توزیع عادلانه ایراد گرفته و فقط زمانی راضی هستند که از منابع عمومی - که برای نیازهای اصیل است - بهره‌مند گردند. (همان/۴۱-۵۸)

۹- منابع عمومی مصارف معین دارد و مهمترین مصارف نیازمندان هستند (فقراء، مساکین، بدهکاران و در راه ماندگان و بردگان).

۱۰- همانطور که رابطه قوی میان جریان نفاق برای کارشکنی در جامعه برقرار است، رابطه مؤمنان بایکدیگر باید بر اساس هماهنگی و همکاری و انجام کارهای نیک و دوری و دور کردن جامعه از رفتارهای ناشایست باشد. آنان در عمل به وظایف مالی و انسانی خود پیشتاز بوده (همان/۷۱)، أهل بهانه جویی نبوده و مسؤلیت‌های اجتماعی خود را انجام می‌دهند (همان/ ۸۸-۹۲). آنان اجازه فرصت طلبی به فرصت طلبان نمی‌دهند و اسیر مال و ثروت و قدرت ظاهری نمی‌شوند (همان/۸۵).

۱۱- حاکم اسلامی باید هزینه‌های عمومی را از اموال مردم تامین کند و اجازه ندهد گروهی از پرداخت مالیات و سهم خود در تأمین هزینه‌های عمومی کوتاهی کنند (توبه/۱۰۳).

ج- آموزه‌های اقتصادی در دوره اخیر رسالت جهت پایداری دائمی جامعه

از بررسی مجموعه آیات نازل شده در دوره اخیر رسالت مسایل مهمی بدست می‌آید و نشان می‌دهد که آیات انفاق، ربا، کنز، شیوه زکات و مصارف آن مهمترین موارد اقتصادی مطرح شده در این دوره است. البته از جهت عمل به قراردادهای و لزوم آن دستورات صریحی بیان شده و مومنان را به وفا به تمام تعهدات دعوت کرده است. همچنین ملاک همکاری را معین کرده است و در حوزه تولید و مصرف و ارتباط با غیر مسلمانان نکات مهمی بیان شده است. توضیح

مختصری درباره هر یک داده می‌شود و اثر آن را در اقتصاد فعال و پویا پی می‌گیریم. ربا و کنز به جریان پولی و مالی ارتباط پیدا می‌کند و انفاق و زکات به توزیع درآمد و تأمین هزینه‌های ضروری جامعه و سیاست‌های مالی دولت ارتباط دارد. ربا و کنز حرام است و زکات و انفاق از موارد لازم برای جامعه است. ربا و کنز هر دو در مقابل زکات و انفاق مطرح شده است. مساله وفای به تعهدات قوام بخش جامعه است و بدون آن اختلال رخ می‌دهد.

۱- وفای به تعهدات اجتماعی، حقوقی و اقتصادی

از مهم‌ترین اموری که خداوند در سوره مائده و توبه بر آن تأکید ویژه داشته وفای به پیمان‌ها است. پیمان گاه میان خدا و بنده و گاه میان بندگان است. آیه «**أَوْفُوا بِالْعُقُودِ**» در اول سوره مائده شامل همه نوع پیمان است (نراقی، ۱۴۱۷ق: ۱۲ و ۱۳). در سوره توبه به مؤمنان دستور داده به عهد کسانی که به عهد خود وفا دارند وفادار باشند و وفاء به عهد نشانه ایمان و تقوی است. از نظر قرآن علت اصلی مقاتله با سران کفار بی‌تعهدی آنانست. آنان به عهد و پیمان‌های خود وفا نمی‌کنند و آن را زیر پا می‌گذارند (توبه/۱۲). به تعبیر امیرمؤمنان در نامه به مالک اشتر وفاء به عهد امری است که مشرک و مؤمن در همه جای دنیا بر صحت و لزوم آن اتفاق نظر دارند (رضی، ۱۳۹۶ق: نامه ۴۴۲/۵۳). دستور الهی به وفای به تمام عقدها چه عقدهایی که در دوره صدر اسلام بوده و چه عقدهایی که در آینده شکل می‌گیرند یک پایه اساسی برای پویایی قانون جامعه است. از آنجا که نیازهای متعددی در طول زمان به وجود می‌آید و برای تأمین آن عقد و پیمان جدید شکل می‌گیرد قرآن با تأیید کلی آن راه‌های جدید متعددی را در برابر مؤمنان می‌گشاید تا جامعه آنها از انعطاف لازم در قبال حوادث واقعه برخوردار باشد و ضمن مراعات ارزش‌های دینی تحولات را در درون خود هضم کند و از پیشرفت برخوردار گردد. جامعه‌ای که در آن عهد و پیمان مراعات شود هزینه فعالیت در آن کاهش می‌یابد و امور روان‌تر و کاراتر جریان می‌یابد. نهاد قانون و عمل به آن تأثیر فراوانی در عملکرد جامعه دارد. وفای به قانون نه فقط در ارتباط حاکم و مردم لحاظ شده بلکه با ایمان درونی گره خورده و مؤمنان در عمل به پیمان‌ها خود را در مقابل خدا مسئول می‌دانند. عمل به دستورات الهی نیز وفای به عهدی است که مؤمن با خدا بسته است. اطاعت از حاکم عادل و پذیرش قوانین اجتماعی و عمل به قراردادهایی که میان انسان‌ها بسته می‌شود -چه قرارداد مالی و چه غیر مالی- همه به ایمان مؤمن گره خورده و باعث امنیت، آرامش جامعه می‌شود. گرچه در آیات دیگر هم وفای به عهد مورد تأکید قرار گرفته (نحل/۹۱؛ بقره/۱۷۷؛ احزاب/۲۳ و...)، ولی شیوه بیان آن در دو سوره

مائده و توبه تفاوت آشکاری یافته و از عمومیت ویژه برخوردار است. تعبیر لزوم وفا به تمامی عقود که شامل هر نوع پیمان با خدا و مردم و با هر صاحب مسلک است و برداشت مفسران و فقها از آیه اوفوا بالعقود و استفاده نکات فقهی متعدد از آن تفاوت آشکاری با دیگر آیات دارد و در کتب فقهی به آن پرداخته شده است (ر.ک: به نراقی، عائده اول).

۲- معیار همکاری و تعاون اجتماعی

از اموری که در سوره مائده بر آن تاکید شده تعاون و همکاری بر اساس نیکی و تقوی و عدم همکاری بر اساس دشمنی و گناه است. دو ملاک ارزش دینی (تقوی و اثم) و ارزش عرفی و عقلی (بر و عدوان) برای همکاری بیان شده است. این دو معیار از انعطاف مناسب برخوردار است و به ارزش‌های دینی و اجتماعی توجه می‌کند. اصولاً شکل‌گیری اجتماع بر اساس تعاون افراد شکل می‌گیرد و هیچ کس نمی‌تواند بدون همکاری با دیگر افراد زندگی اجتماعی داشته باشد. دوام روابط اجتماعی در طول زمان باید براساس معیاری باشد که از عوامل ثابت و متغیر تبعیت کند. ملاک دینی می‌تواند در طول زمان از ثبات برخوردار باشد و برخی از مصادیق تقوی یا اثم ممکن است در طول زمان عنوان جدیدی پیدا کند. ارزش‌های عقلی و عرفی نیز گاه از ثبات و یا تغییر برخوردار است. رمز پایداری جامعه توجه به هر دو امر است. اگر به امور ثابت توجه نشود عملاً پیوند قدیم و جدید گسسته می‌شود و امور دینی که از ثبات برخوردار است اصالت خود را از دست می‌دهد و اگر به امور متغیر بی‌توجهی شود جامعه پویایی و هماهنگی با تغییرات واقعی را از دست داده و زمینه گسست درونی و شکست وحدت جامعه را فراهم می‌کند. دو معیار فوق برای همکاری بین مومنان و دیگران نیز هست تا استقلال جامعه در قبال دیگران را تثبیت کند.

۳- ربا و انفاق

آیات متعددی در قرآن درباره ربا آمده است (آل عمران/۱۳۰؛ نساء/۱۶۱؛ بقره/۲۷۵-۲۸۰). از سال سوم هجرت تا نهم آیات مذکور نازل شده است. در سوره بقره که مهمترین و کامل‌ترین آیات از این دسته هستند آیات ربا پس از آیات مربوط به انفاق قرار گرفته است. (بقره/۲۶۱-۲۷۴) آیات انفاق به ارزش انفاق، آثار بسیار آن در دنیا و آخرت، شیوه اخلاقی پرداخت انفاق، نوع اموالی که از آن انفاق صورت می‌گیرد و مصرف آن می‌پردازد. خداوند گرچه امر به انفاق می‌کند و از همه مؤمنان می‌خواهد آن را انجام دهند ولی حاکم و مسئولان دولتی را مأمور اخذ آن نمی‌کند. بارها در قرآن با زبان امر از مؤمنان خواسته شده که انفاق و زکات را

انجام دهند (بقره/ ۴۳، ۸۳ و ۱۱۰؛ نساء/ ۷۷؛ حج/ ۷۸؛ نور/ ۵۶؛ مجادله/ ۱۳؛ مزمل/ ۲۰) و (بقره/ ۱۹۵، ۲۵۴، ۲۶۷؛ حدید/ ۵۷؛ طلاق/ ۶؛ تغابن/ ۱۶؛ منافقون/ ۱۰). علاوه بر این به کرات پرداخت زکات و انفاق به عنوان صفات مؤمنان ذکر شده است (بقره/ ۲۶۲؛ رعد/ ۲۲؛ فرقان/ ۶۷؛ حدید/ ۷؛ بقره/ ۱۷۷، ۲۷۷؛ نساء/ ۷۷، ۱۶۲). در هر صورت با توجه به مجموع این امور پرداخت زکات و انفاق لازم و واجب است ولی از پیامبر یا صاحبان امر خواسته نشده که زکات یا انفاق از مؤمنان گرفته شود. شکل‌گیری انفاق و زکات در میان مؤمنان تأمین‌کننده نیازهای اساسی است. در انجام انفاق و زکات بخشی از دارایی افراد توانمند به موارد نیاز اختصاص می‌یابد. موارد نیاز اعم از افراد نیازمند و یا هزینه‌های عمومی است. در آیات متعددی مصرف انفاق یا زکات را بیان نکرده و فقط از مؤمنان خواسته که عبادت مالی انجام دهند. تامین هزینه‌های جنگ، پرداخت به فقرا و مساکین و دیگر نیازهای جامعه موارد مصرف انفاق و زکات است. (بقره/ ۲۱۵، ۲۶۲، ۲۷۳؛ توبه/ ۳۴، ۱۲۱) در قبال زکات و انفاق که باعث رفع مشکلات مالی و تأمین نیازهای عمومی و نشانه ارتباط حسنه مؤمنان با یکدیگر است پدیده ربا و قرض ربوی است. زکات و انفاق باعث می‌شود:

اولاً: نیاز نیازمندان که قدرت بازپرداخت اصل قرض را ندارند تأمین شود؛

ثانیاً: نیاز نیازمندانی که حداکثر فقط قدرت بازپرداخت اصل مال را دارند نیز تأمین شود (قرض الحسنه نوعی انفاق است)؛

ثالثاً: بخشی از هزینه‌های عمومی جامعه نیز تأمین گردد. (وقف دارایی برای عموم نیز نوعی انفاق در راه خداست)؛

رابعاً: با انفاق و زکات که فرد با اختیار و فقط به امر خدا انجام می‌دهد تزکیه و تعالی روح پیدا شود و علاوه بر شکل‌گیری روح جمعی جامعه، تقرب به خدا حاصل می‌شود (اعلی/ ۱۴)؛ حساسیت فرد نسبت به مشکلات جامعه افزایش یافته و مسئولیت رفع آن باعث مشارکت اجتماعی أهل ثروت و دارایی نیز شکل می‌گردد.

بر خلاف انفاق و زکات پدیده رباست که فقط در صدد تأمین نیاز افرادی است که قدرت پرداخت اصل و فرع را دارند و افرادی که در ابتدا به علت نیاز شدید می‌پندارند که اصل و فرع را پرداخت خواهند کرد، با عدم شکل‌گیری انتظارات وارد دوره بدهکاری شده و به تدریج بدهی او افزایش می‌یابد و گاه به حدی می‌رسد که از نظر مالی به طور کلی زمین‌گیر شده و نابود می‌شود. ربا قدرت افراد جامعه را در مقابله با مشکلات کاهش می‌دهد. همدلی و همکاری افراد

جامعه را کاهش می‌دهد و روحیه تقابل و تضاد را افزایش می‌دهد. نگاه رباخوار به پدیده‌های اجتماعی غیر واقعی و از تعادل برخوردار نیست (بقره/۲۷۵). حقیقت اشیاء را به درستی نمی‌نگرد و از اخلاق انسانی دور می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۴ق: ۴۰۸/۲). ربا مانع تحقق رفتار خیرخواهانه است و روابط اخلاقی جامعه را از بین می‌برد. باعث گسترش روحیه شیطانی، دوئیت، فردگرایی و خودخواهی، بخل و دشمنی می‌گردد (حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق: ۴۲۳/۱۲ - ۴۲۵). جامعه‌ای که بخواهد در قبال دشمن توانا باشد و مقاومت حقیقی از خود نشان دهد و در زمینه‌های اقتصادی بتواند ضمن تأمین نیازهای خود بر مشکلات فائق آمده و پیشرفت نیز داشته باشد باید با دوری از ربا روحیه جمعی خود را تقویت کند و با پی‌گیری اخلاق اجتماعی اسلامی درد گروه‌های آسیب‌پذیر و مستضعف را درمان کنند و اجازه ندهند بخش مهمی از افراد جامعه در هنگامه دوره‌های تجاری رونق و رکود اقتصادی دچار نارسایی و آسیب اجتماعی شوند. راه تأمین اشتغال برای اقشار ضعیف تأمین سرمایه تولیدی است. قرض بدون بهره کمک مناسبی است برای راه‌اندازی زندگی کسانی که در آغاز راه زندگی هستند. قرض بدون بهره نوعی انفاق در راه خدا و زکات است چرا که فرد از سود پول به علت حرمت آن و برای خدا می‌گذرد. جامعه دینی باید قادر باشد نیازهای ضعفاء را تأمین کند (البته به شرط شناخت آنان).

۴-کنز و انفاق

از جمله موارد مهمی که در سال‌های پایانی رسالت نازل شد حرمت کنز است. طبق صریح آیه ۳۴ توبه کسانی که طلا و نقره کنز کنند و آن را در راه خدا انفاق نکنند اهل آتش هستند. آیه کنز در سوره ای آمده که در آن زکات واجب ذکر شده است. در مورد تفسیر کنز در بین مفسران دیدگاه‌های مختلفی است. برخی می‌پندارند که اگر زکات مال داده شود هر مقدار که باقی بماند و سال‌ها نیز ذخیره شود، کنز بر آن صدق نمی‌کند. ظاهر برخی روایات نیز چنین است (حرعاملی، ۱۴۰۳ق: ۳۰/۹). این نظریه گرچه مورد پذیرش بسیاری است، ولی با ظاهر آیه سازگار نیست. به همین جهت دیدگاه‌های دیگری نیز مطرح است. علامه طباطبایی آیه را به گونه دیگری تفسیر کرده است. کنز مالی است که برای تأمین نیازهای جامعه در جریان قرار نگیرد. در دیدگاه او هر گاه در شرایطی جامعه به نقدینگی برای کارهای تولیدی و تأمین نیاز داشته باشد ثروتمندان باید اموال خود را به کار اندازند و زمینه اشتغال و تولید و بهبود وضع جامعه را فراهم کنند و اگر چنین نکنند کنز مال شکل گرفته است (طباطبایی ۱۳۹۴ق: ۲۵۰/۹ - ۲۶۶). با توجه به مفاد آیه کنز و مخاطبان اصلی آیه (بزرگان اسلام به علت اینکه از کنز احبار و رهبان

سخن می‌گوید) و قضایای تاریخی مربوط به اختلاف ابوذر و صحابه ثروتمند پیامبر - که مدعی بودند وظیفه آنها فقط پرداخت زکات است - و اینکه زکات فقط مربوط به طلا و نقره نیست و دیگر قرآن می‌توان گفت خداوند در این آیه بر شیوه صحیح جریان نقدینگی در جامعه تأکید کرده و از اینکه ثروت تولید شده در جامعه در مسیر تامین نیازها و تولید قرار نگیرد ابراز انزجار می‌کند. وجوه نقد باید در جریان قرار گیرد و جامعه از منافع آن استفاده کند (یوسفی، ۱۳۸۶: ۱۹۵-۲۰۵).

البته از احتمالات مهم آیه آن است که آیه در صدد دوری بزرگان دین و انقلابیون از غلطیدن در مسیر دنیاگرایی و فراموش کردن باطن دین و وظایف اجتماعی آنان است. موفقیت در جهاد اکبر برای کسانی که در جهاد اصغر پیروز شده و نسبت به پیروزی آن غرور پیدا می‌کردند گاه بسیار مشکل است.

جامعه‌ای که بزرگان و خواص آن در مسیر دنیاگرایی قرار گیرند قدرت مقاومت خود را در مشکلات از دست می‌دهد. وحدت اجتماعی از دست می‌رود و مردم حاضر نیستند برای دنیای دیگران سختی‌ها را تحمل کنند. هر کدام از تفسیرهای مربوط به کنز را بپذیریم واضح است که کنزگرایی در جامعه عامل شکست جامعه است. حتی اگر کنز را مالی بدانیم که زکات آن داده نشده ظهور گروهی که مالیات قانونی خود را ترک می‌کنند و در فکر انباشت ثروت بدون توجه به مسؤولیت‌های اجتماعی باشند برای جامعه و سامان یافتن آن بسیار مضر است. یکی از راه‌های جلوگیری از فساد مالی ممانعت از فرار مالیاتی است. توجه قرآن به پدیده کنز برای سالم‌سازی اقتصاد جامعه است، با حرمت کنز درآمد مالیاتی و یا جریان نقدینگی و تأمین نیازهای جامعه بهبود می‌یابد.

۵- صدقات و زکات واجب

از آخرین واجبات دینی که در سالهای پایانی رسالت تشریح شد و پیامبر ﷺ مأمور به گرفتن آن شد صدقات بود. در آیه ۱۰۳ سوره توبه خداوند به پیامبر دستور می‌دهد که از اموال مؤمنان صدقه بگیرد تا با پرداخت آن ارتقاء روحی و معنوی برای آنان رخ دهد: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ عَلَیْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ». در این آیه خداوند پایه‌های مالیاتی صدقات را معین نکرد و تعبیر «اموالهم» تمامی اموال مردم را شامل شد و پیامبر براساس اختیارات خود پایه‌های مالیاتی را تعیین کرد. در آن زمان عمده ثروت مردم در کشاورزی، دامداری و تجارت بود. از این رو کالاهای تولیدی کشاورزی و دامداری و ثروت ناشی از تجارت مشمول صدقات و زکات قرار گرفت و دیگر اموال مشمول تخفیف و یا مالیات با نرخ

صفر شد (حرّ عاملی، باب اول از ابواب ماتجب فيه الزکاة، ۱۴۰۳ق: جلد ۶). موارد مصرف مالیات مذکور در آیه ۶۰ سوره توبه معین شد و علاوه بر هزینه جمع‌آوری شامل تامین نیازهای ضروری فقرا و مساکین، بدهی بدهکاران، آزادی بردگان امور فرهنگی و عام المنفعه بود «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمَوْلَىٰ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ». گرچه زکات و انفاق قبل از آن به صور مختلف واجب شده بود و سال‌ها مومنان بدون توجه به حکم وجوب یا استحباب آن از مال و جان خود برای گسترش اسلام استفاده می‌کردند، ولی با گسترش مرزهای اسلامی و حضور طوایف متعدد در جامعه با درجات مختلف ایمانی و کوتاهی در پرداخت زکات واجب، حاکم اسلامی مأمور گرفتن صدقات و زکات شد. گرچه در شیوه اخذ مالیات، دولت اسلامی امور اخلاقی را مراعات می‌کند و از شیوه خود ارزیابی و خود اظهاری مؤدیان بهره می‌برد ولی برای پرداخت زکات منتظر تصمیم مؤدی نخواهد ماند، بلکه مأمور مالیات به سراغ مؤدیان می‌روند.

دخالت دولت در پرداخت مالیات مؤدیان که قبل از آن بر عهده آنان بود نشان از اهمیت تأمین مالی هزینه‌های عمومی دارد. خداوند از سال‌های اولیه رسالت تا زمان دستور گرفتن مالیات به شیوه‌های مختلف پرداخت مالی واجب را برای مؤمنان تبیین کرد و با انواع شیوه‌های فقهی و اخلاقی و اعتقادی آنان را تشویق به اداء واجبات مالی کرد. مؤمنان نیز در طول دوره مذکور از بذل جان و مال دریغ نکردند و بدون آنکه پیامبر گرامی از آنان مطالبه کند خود به نیازمندان رسیدگی می‌کردند. با گسترش اسلام و ورود تازه مسلمانان و حتی ظهور منافقین که در اجرای دستورات اسلامی کوتاهی کرده و گاه با انواع شیوه‌ها فرار مالیاتی را پی می‌گرفتند و حاضر به پرداخت واجب مالی نبودند (سوره توبه/ ۴۵-۵۹) و یا به این علت که دولت اسلامی بتواند از حداقل وضعیت درآمد خود آگاه باشد خداوند در اواخر دوره رسالت پیامبر را مأمور گرفتن صدقات که همان زکات مشهور است نمود. از این به بعد پرداخت زکات علاوه بر وجوب آن و عدم ایمان ترک کنندگان آن به عنوان امر قانونی تلقی گردید که دولت اسلامی در آن ورود پیدا کرده و ساختار ویژه‌ای را برای دریافت آن طراحی نمود.

جامعه‌ای که بخواهد در مقابل دشمنان پایداری داشته باشد با توجه به درجات ایمانی افراد و گستردگی جامعه لازم است برخی از مواردی که به عنوان واجب مالی تشریح می‌شود در اختیار دولت قرار گیرد و دولت مسؤول اخذ و صرف آن باشد تا بتواند برای جامعه سیاست‌های مناسب اعمال کند. هزینه‌های تأمین اجتماعی، فرهنگی و امنیتی که از مهمترین موارد هزینه‌های عمومی است از راه مالیات تأمین می‌شود.

۶- تولید و مصرف

از جمله مسائلی که در سوره مائده مباحث زیادی را به خود اختصاص داده خوراکی‌های حرام و حلال است. حرمت و حلیت خوراکی اثر زیادی بر اقتصاد تولید دارد. خوراکی‌ها در اقتصاد همیشه جایگاه مهمی داشته و دارد. تکیه اصلی قرآن در امر حلیت بر طیب و پاک بودن مواد خوراکی است. «أَحِلُّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ» (مائده/ ۴ و ۵). طیب در قرآن به امور مختلفی مثل انسان (نور/ ۲۶) ذریه (آل عمران/ ۳۸)، شهر (اعراف/ ۵۸)، عقیده (فاطر/ ۱۰)، خوراکی (طه/ ۸۱)، گفتار (حج/ ۲۴)، زمین (نساء/ ۴۳)، مسکن (صف/ ۱۲) زندگی (نحل/ ۹۷)، باد (یونس/ ۲۲) اطلاق می‌شود. میته، خون، گوشت خوک، حیوان ذبح شده برای بتان، حیوانی که به صورت شرعی ذبح نشود (خفه شده، پرت شده، دریده شده، و یا با قمار توزیع شود...)، خمر، قمار، از نظر قرآن طیب نیست، بلکه رجس و عمل شیطانی است (مائده/ ۳ و ۹۰). در سوره مائده ارتباط با اهل کتاب تنظیم شده که شامل ارتباط خانوادگی و ارتباط غذایی است. ارتباط مذکور در چارچوب خاصی با حفظ عقاید دینی و مراعات مرزهای ایمانی و رفتاری تعریف شده است. این امر در اقتصاد اثرگذار است، زیرا در اقتصاد بین‌الملل که هر کشوری تابع قانون و دین خاصی است، امکان استفاده از ظرفیت آن منوط به پذیرش اولیه ارتباط است. بهره‌گیری از شکار خشکی و دریا و ممانعت از تحریم طیبات و جواز بهره‌مندی از انواع طیب جز در ایام حج نشانگر گستردگی و تنوع غذاهای حلال برای جامعه است (مائده/ ۸۷، ۸۸ و ۹۶). جداسازی صنعت حلال از حرام امر پایه‌ای و اساسی در تولید و مصرف جامعه اسلامی است. چه بسا صنعت غذای حرام بسیار گسترده باشد ولی نمی‌توان به آن دل بست. آیه ۱۰۰ مائده برابری حلال و حرام را نفی می‌کند، هرچند فراوانی حرام چشم‌گیر باشد: «قُلْ لَّا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَبْصَارِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ بنابراین جامعه اسلامی در مواجهه با دیگر ملل و ادیان نباید ارزش‌های خود را فراموش کند و قدرت اقتصادی و توانایی آنان باعث هضم اقتصاد جامعه اسلامی در آن شود. سوره توبه و مائده به استقلال جامعه اسلامی در قبال دیگر جوامع به شدت تأکید دارد و این برای ادامه حیات آن امری لازم است. گرچه همکاری و ارتباط با دیگر جوامع پذیرفته شده ولی نباید هویت اسلامی و ارزش‌های آن نادیده گرفته شود.

نتیجه‌گیری

با استفاده از آیات قرآن مشخص شد برای پایداری اقتصاد جامعه باید به نفی ربا، نفی کنز، گسترش انفاق، شکل‌گیری نظام مالیاتی و همکاری و تعاون در اجرای کارهای نیک و وفای به پیمان‌ها و پذیرش ارزشهای دینی در تولید و مصرف توجه کرد. تأثیر هر یک در افزایش توان جامعه در مقابله با مشکلات بیان شد. در اینجا نگاهی مختصر به وضعیت جامعه ایران نسبت به امور مذکور خواهیم داشت.

به صراحت باید گفت جامعه ما از ربای ظاهر و باطن رنج می‌برد. متأسفانه ظهور تورم دو رقمی تأثیر منفی بر گسترش ربا در کشور داشته است. عدم تعادل و توازن در بازار پول و عرضه بالای پول باعث تورم شده و تأمین وجوه را برای تولید کنندگان با مشکلات عدیده کرده است. در جو تورمی و کاهش شدید ارزش پول انتقال وجوه به خوبی رخ نمی‌دهد. صاحبان وجوه حاضر به انتقال آن حداقل برابر با بهره در حد تورم نیستند. از سویی در فرهنگ جامعه ربا حرام است و از سویی کاهش شدید ارزش پول رخ می‌دهد و حتی کسانی که مایل به قرض دادن هستند از قرض دادن خودداری می‌کنند چرا که با قرض نه فقط سود بالقوه را از دست می‌دهند بلکه ارزش مال آنها به میزان تورم کاسته می‌شود. در جو تورمی بیشترین افرادی که آسیب می‌بینند افراد ضعیف و نیازمند است که دارایی آنها درآمد نقدی است و برای گرفتن قرض هم دچار مشکل می‌شوند. از سویی تأمین وجوه نقدی از بانک‌ها با توجه به نرخ تنظیمی خارج از بازار گاه باعث امکان کسب پول ارزان را فراهم می‌کند و تقاضای فراوان برای وام بانکی شکل می‌گیرد. ساختار سیستم نقدی کشور متأثر از نارسایی در عرضه و تقاضای پول، تورم بالا و نرخ نامناسب تأمین وجوه نقدی است. بخش مهمی از شیوه‌های ارتقاء مقاومت اقتصادی و شکل‌گیری اقتصاد مقاومتی مبتنی بر بهبود سیستم نقدی است. آنچه قابل ترمیم است کاهش تورم و ایجاد توازن در عرضه و تقاضای پول و هدایت نقدینگی به تولید است. حذف نظام ربوی در ظاهر و باطن و ایجاد شرایط برای عدم کنز از دستورات اصلی است. اموال زیادی در کشور از حوزه تولید منحرف شده (با اینکه جامعه به شدت به آن وابسته است) و تبدیل به انباشت ثروت می‌شود. حتی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری نیز به جای کمک به جابه‌جایی و تأمین نقدینگی برای تولید به انباشت ثروت و دارایی رو آورده‌اند.

بدون شک خروج از رکود بدون ورود به تورم وضعیت تولید را اصلاح می‌کند و برای آن باید سیستم نقدینگی بهبود یابد. سیاست‌های پولی دولت برای خروج از رکود غیر تورمی از جمله

اصلاح و انعطاف نرخ‌های سود بانکی، کاهش بدهی بانک‌ها به بانک مرکزی و عدم افزایش بدهی بخش دولتی به بانک مرکزی باعث بهبود وضع پولی و جلوگیری از حاکمیت سیستم ربا در بانکها می‌شود. ولی برای جلوگیری از کنز باید بخش تولید با جریان پولی گره بخورد و با بهبود فضای کسب و کار تولید کنندگان رغبت بیشتری به استفاده از وجوه بانکی یا نقدینگی برای سرمایه گذاری پیدا کنند.

در مورد مالیات بر همگان روشن شده که وضعیت جمع‌آوری مالیات توسط دولت با فراز و نشیب فراوانی مواجه است. موارد متعددی از درآمدهای مردم شناسایی نشده و سیستم مالیاتی توانسته آنان را به تور بیاندازد. از سویی موارد مصرف بیت‌المال نیز به خوبی مشخص نیست. قرآن فرموده از اموال مردم زکات بگیرید و به افراد و امور خاصی اختصاص دهید و سیستم مالیاتی در هر دو بعد در کشور کامل نشده است. نبود مشخصات افراد نیازمند اصلاح است. وضع مالیات بر سود سرمایه املاک و مستغلات به بهبود وضع مالیات‌ها و عدالت مالیاتی کمک خواهد کرد. اجرای غلط قانون هدفمند سازی یارانه‌ها که به علت نشناختن افرادی که نیازی به یارانه ندارند باعث شده که سالیانه چند هزار میلیارد بدون ثمره مثبت در جامعه توزیع شود؛ در حالی که قرآن توزیع منابع عمومی را برای مصارف معین قرار داده است. امر فوق تأثیر منفی بر استحکام اقتصاد دارد. درآمدهای مالیاتی باید افزایش یابد، و راه آن شناسایی فراریان، حذف معافیت‌های غیر ضروری و گسترش پایه‌های مالیاتی است. در صدر اسلام مسأله شناسایی مؤدیان و دارایی‌های آنان و از سویی شناسایی فقرا هر دو به علت شرایط جمعیتی و استفاده از انگیزه‌های ایمانی به خوبی اجرا می‌شد.

باید در نظر داشت مسأله مالیات‌هایی که دولت مأمور جمع‌آوری آن است با لزوم مشارکت مردم در پرداخت هزینه‌های عمومی کشور امری جداست. همانطور که وجوب زکات با وجوب انفاق تنافی ندارد، مالیات‌های حکومتی تنها بخشی از مبلغ پرداختی به عنوان فریضه مالی است. لازم است زمینه انجام فرائض مالی به غیر از مالیات را فراهم کرد. بخش زیادی از کارها توسط مردم شکل می‌گیرد و گسترش مسایل فرهنگی برای تبیین امر مذکور به عهده فرهیختگان است.

با توجه به مطالب فوق و با استفاده از آیات قرآن لازم است برای استواری جامعه و شکل گیری اقتصاد مقاومتی در جامعه اسلامی به تعهدات اجتماعی و معیارهای روابط اجتماعی از جمله قانون گذاری و گردش نقدینگی و نرخ‌های سود و بهره و همکاری مردم در تامین هزینه‌های عمومی و معیارهای تولید و مصرف توجه کرد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. بازرگان، مهدی؛ *سیر تحول قرآن (مجموعه آثار)*، جلد ۱۲، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۳. بهجت پور، عبدالکریم؛ *تفسیر تنزیلی، مبانی، اصول، قواعد و فواید*، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.
۴. بهجت پور، عبدالکریم؛ *شناختنامه تنزیلی سوره های قرآن کریم*، قم، موسسه تمهید، ۱۳۹۴.
۵. حرّ عاملی، شیخ محمد بن الحسن؛ *وسائل الشیعة*، تهران، المكتبة الإسلامية، ۱۴۰۳ ه.ق.
۶. حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، محمد؛ حکیمی، علی؛ *الحیة*، تهران، مکتب نشر الثقافة الاسلامیة، ۱۳۶۷.
۷. رشیدرضا، سیدمحمد؛ *تفسیر المنار*، بیروت، دارالمعرفة للطباعة والنشر، چاپ دوم، بی تا.
۸. رضایی دوانی، مجید؛ *نگاهی اجمالی به سیر نزول آیات اقتصادی*، مجموعه مقالات معرفت قرآنی، قم، انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۹۵.
۹. رضی، الشریف ابوالحسن محمد؛ *نهج البلاغه*، تحقیق صبحی الصالح، قم، مرکز البحوث الاسلامیة، ۱۳۹۵ ه.ق.
۱۰. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن؛ *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، قم، منشورات مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ه.ق.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، منشورات مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ ه.ق.
۱۲. طبرسی، ابوعلی الفضل بن حسن؛ *مجمع البیان*، جلد (۱۰ جزء)، قم، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۸۰ ه.ق.
۱۳. طبری، أبوجعفر محمد بن جریر؛ *تفسیر الطبری (جامع البیان فی تفسیر القرآن)*، بیروت، دارالمعرفة، چاپ اول، ۱۴۰۶ ه.ق.
۱۴. طوسی، شیخ ابوجعفر محمد بن الحسن؛ *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۱۵. قرطبی، محمد بن احمد؛ *الجامع الأحكام القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۶۵ م.
۱۶. معرفت، محمدهادی؛ *التمهید فی علوم القرآن*، قم، مؤسسه فرهنگی تمهید، ۱۳۸۶.
۱۷. موسوی دارابی، علی؛ *نصوص فی علوم القرآن*، مشهد، بنیاد پژوهش های قرآنی، ۱۳۸۲.
۱۸. نراقی، مولی احمد؛ *عوائد الایام*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۷ ه.ق.
۱۹. نوری الطبرسی، میرزا حسین؛ *مستدرک الوسائل ومستنبط الوسائل*، قم، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۷ ه.ق.
۲۰. یوسفی، محمدرضا؛ *در جستجوی آرمان شهر نبوی (رویکرد اقتصادی- سیاسی ابوذری)*، قم، انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۸۶.